

ЦИВІЛЬНЕ ТА ГОСПОДАРСЬКЕ ПРАВО І ПРОЦЕС

УДК 347.152

В. В. Васильєв*orcid.org/0000-0002-8648-6210*

кандидат юридичних наук,

доцент кафедри цивільно-правових дисциплін

Волинського національного університету імені Лесі Українки,

докторант кафедри цивільного права № 2

Національного юридичного університету імені Ярослава Мудрого

ПРОБЛЕМА ОДНОСТОРОННОСТІ ТА ДВОСТОРОННОСТІ САМОРЕГУЛЮВАННЯ МАЙНОВИХ ЗОБОВ'ЯЗАНЬ

Постановка проблеми. Проблема саморегулювання цивільних відносин набуває все більшої актуальності в умовах сьогодення. Активна розбудова інститутів громадянського суспільства, розвиток демократичних свобод й імплементація європейських цінностей в Україні визначили загальний вектор розвитку правової системи. На сторінках юридичної літератури, а також на медійних дискусійних майданчиках здійснюється поглиблене переосмислення характеру зв'язку між окремим індивідумом, суспільством у цілому та державою.

Ця проблема не є новою для України, адже концепція сервісної держави активно апробується і вдосконалюється в межах національного правопорядку вже досить тривалий час. Проте наразі створено сприятливі умови для поглиблення саморегулювання багатьох сфер суспільного життя. Держава покладає монополію на низку сервісів, як-от із проектування нерухомості, проведення її інвентаризації. Запровадження ринку газу пов'язується з втратою монопольного становища окремими юридичними особами у межах галузі і їх включення в конкурентне середовище. Тобто публічно-правовий вплив держави на суспільні зв'язки, що складаються в окремих сферах відносин, замінюється інструментами саморегулювання, що визначає необхідність їх більш глибокого дослідження. При цьому, зважаючи на малодослідженість, привертають увагу базові аспекти порушеної проблеми, зокрема й види саморегулювання.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Проблемні аспекти саморегулювання цивільних відносин ставали предметом розгляду таких дослідників, як С.С. Алексєєв, В.К. Антошкіна, І.В. Венедіктова, В.І. Борисова, Б. Віндшейд, О.М. Гончаренко, Д.Д. Грім, Г. Дербург, І.В. Жилінкова, О.С. Іоффе, М.Ф. Казанцев, Л.А. Корунчак, А.В. Коструба, О.О. Кот, В.В. Кочин, Т.С. Ківалова, Н.С. Кузнецова, Р.А. Майда-

ник, В.В. Надьон, О.О. Отраднова, Я.М. Романюк, М.Є. Сарахман, І.В. Ткач, В.С. Толстой, Р.О. Халфіна, Б.Б. Черепакін, Я.М. Шевченко, Р.Б. Шишка, О.Я. Явор, В.Л. Яроцький та ін.

Мета статті полягає у диференціації одностороннього та двостороннього правового впливу на учасників майнових цивільних відносин і визначенні їх особливостей у межах здійснення саморегулювання відповідних юридичних зв'язків.

Основний матеріал дослідження. У сучасних наукових розробках проблема ознак саморегулювання розглядається фрагментарно. Визначаючи саморегулювання або децентралізоване регулювання (що в сучасних наукових пошуках майже ототожнюються), які мають концентровано містити ознаки відповідного процесу, вчені в окремих випадках акцентують увагу лише на певних його характеристиках. Однак лейтмотивом пропонує визначень, тезою, що так чи інакше «вплітається» в кожену дефініцію, є ознака суб'єкта здійснення правового регулювання [1, с. 27], яка визначає сутність усього досліджуваного процесу. Вчені вказують на те, що саморегулювання, будучи способом упорядкування суспільних відносин, здійснюється на основі самостійного визначення взаємних прав та обов'язків їх учасниками [2, с. 55], або ж на те, що децентралізоване правове регулювання здійснюється суб'єктами права, а його предметом є правовідносини за їх участю [3, с. 441]. В окремих випадках зазначається, що у сфері саморегулювання діяльність суб'єктів має правовий характер і не потребує специфічної регламентації [4, с. 29], однак навіть у цьому підході простежується акцент на суб'єкті здійснення правового впливу і на характері актів такого суб'єкта. Очевидно, що відсутність потреби в специфічній регламентації, під якою, як ми припускаємо, мається на увазі централізоване правове регулювання, пов'язується з тим, що самі акти учасників правовідносин мають регулятивний характер.

З огляду на те, що аналізована ознака безпосередньо пов'язується із суб'єктом правового регулювання, який розглядається як детермінувальна характеристика саморегулювання цивільних відносин, її можна назвати самостійністю, оскільки вона позначає самостійне здійснення учасниками цивільних правовідносин відповідного правового впливу самих на себе.

Водночас звернення до відповідної характеристики, а також до окремих правових концепцій, пов'язаних із саморегулюванням, показує, що ця ознака не є настільки юридично лінійною і простою, як може здатись на перший погляд.

Вирішуючи порушене питання, необхідно звернутись до конструкції цивільного правовідношення. Сучасні цивілістичні догми визначають такі два їх види за характером суб'єктного складу, як відносні й абсолютні [5, с. 82–83]. Як академічний приклад саморегулювання в сучасних наукових джерелах наводиться відносно договірне цивільне правовідношення [6, с. 49], що не є дивним, адже це найбільш яскравий приклад самоорганізації суб'єктів цивільного права, зокрема й у майновій сфері цивільних правовідносин. Договірне цивільне правовідношення, як правило, повністю засновується на вільному волевиявленні його сторін. Налагодженню юридичного зв'язку між відповідними особами передують формування моделі майбутнього правовідношення, зокрема і його змісту, тобто визначення суб'єктивних цивільних прав та обов'язків його учасників. Зважаючи на це, в межах такого підходу яскраво простежується спільна самоорганізаційна діяльність учасників або потенційних учасників правовідносин або щодо упорядкування останніх. При цьому, незважаючи на те, що ініціатором укладення договору може виступати одна особа, а друга ж лише здійснює акцепт пропозиції, як правило, це не виключає можливості особи, якій така пропозиція адресована, запропонувати своє бачення стосовно порушених питань, а у разі недосягнення компромісу – відмовитись від укладання договору і, відповідно, від вступу у договірні цивільні правовідносини.

Однак слід визнати, що в межах волонтарної концепції цивільно-правового договору [7, с. 124] саморегулювання є процесом, що забезпечується силами обох учасників відповідних правовідносин.

Якщо ж ідеться про договір приєднання, порядок укладення якого передбачає приєднання до пропонуванних умов у цілому другою стороною без можливості пропонування своїх умов до договору (стаття 634 Цивільного кодексу України (далі – ЦК України)) [8, ст. 634], то в такому разі особа, яка приєднується до умов договору, не бере участі в саморегулюванні, не дивлячись на те, чи влаштовують відповідні умови таку особу (або ж вона вимушена приєднатись до пропонуванних умов для

одержання певного блага через необхідність, наприклад, одержання певного ресурсу через приєднання мережу), а також попри те, чи пропонувала б відповідна особа власні умови до сформульованих (якщо б це дозволяв порядок укладення договору); договір приєднання окреслює ситуацію, коли саморегулювання відносин здійснюється однією особою. Контрагент за таким договором має лише вибір погодитись із пропонуваною моделлю правовідносин і вступити в них або ж відмовитись й унеможливити поширення на себе правового впливу, визначеного в односторонньому порядку особою, яка сформувала відповідний договір приєднання.

Окреслена ситуація розширює уявлення про досліджувану правову ознаку саморегулювання майнових цивільних відносин. У контексті зазначеного самостійність як характеристику, що визначає здатність учасників або потенційних учасників цивільних правовідносин самостійно впорядковувати останні, можна було б поділити на повну та часткову, що мало б позначати самоорганізацію відповідних юридичних зв'язків повним або частковим суб'єктним складом відповідно. Однак використання такої термінології може призвести до плутанини, адже вживання терміна «частковий» до саморегулювання може позначати й те, що суб'єкти цивільного права можуть регулювати відповідні суспільні зв'язки лише в певній частині, а не повністю. З огляду на це, для відповідних феноменів вважаємо більш доречним використання термінів «односторонність» та «двосторонність», незважаючи на те, що йдеться як про договірні, так і недоговірні цивільні відносини. Однак у будь-якому разі суб'єктний склад правовідношення включає принаймні двох осіб, яких, як правило, через індивідуальний правовий статус можна назвати сторонами.

У контексті договірного саморегулювання двосторонність означає те, що всі учасники відповідного правовідношення або його потенційні учасники можуть брати участь у процесі саморегулювання. Отож, якщо договір укладається між двома особами, то в такому разі двосторонність означає можливість обох сторін брати участь у правовому регулюванні.

Односторонність у процесі саморегулювання майнових цивільних відносин означає, що лише деякі учасники конкретних правовідносин або потенційні їх учасники можуть здійснювати їх правове регулювання. У світлі договору приєднання це означає, що саморегулювання здійснює особа, яка склала відповідний договір.

Таким чином, односторонність характерна і для саморегулювання недоговірних зобов'язань. Наприклад, публічна обіцянка винагороди в окресленому ракурсі має спільні риси з порядком регулювання суспільних відносин договором приєднання. Як зазначає В.Я. Погребняк, публічна

обіцянка винагороди без оголошення конкурсу включає такі елементи: 1) усвідомлення умов правовідношення та їх пропонування особою, яка здійснює публічну обіцянку винагороди; 2) погодження з такими умовами особою, яка вступає у відповідні правовідносини як виконавець; 3) дотримання таких умов особою, яка виконує завдання (виконавцем), і передання результату особі, яка здійснила публічну обіцянку винагороди [5, с. 356]. У межах такого підходу закон установлює лише базову юридичну модель відповідних правовідносин, загальний конструкт і етапи його розвитку. Особа ж, яка здійснює публічну обіцянку винагороди, наповнює цю модель конкретним змістом. Вона визначає сутність завдання, порядок його виконання, зокрема й те, буде завдання стосуватись разової дії або ж декількох дій, а також установлює винагороду за виконання завдання і передання його результату.

Таким чином, у наведеному випадку особа, яка хоче виконати завдання, може лише погодитись із пропонуваними умовами, визначеними особою, яка здійснює публічну обіцянку винагороди, або ж відмовитись від перспективи вступу у відповідні правовідносини.

Водночас, наприклад, під час виникнення правовідносин із дій, учинених у майнових інтересах іншої особи без її доручення (глава 79 ЦК України), внаслідок рятування здоров'я та життя фізичної особи, майна фізичної або юридичної особи (глава 80 ЦК України), внаслідок створення загрози життю, здоров'ю, майну фізичної особи або майну юридичної особи (глава 81 ЦК України), вважаємо, що можливість використання правових засобів саморегулювання є досить обмеженою. Базова юридична модель відповідних правовідносин залишається незмінною. Їх учасники можуть, як правило, лише обирати певний варіант поведінки з декількох можливих. Водночас, використовуючи цивільно-правовий договір, відповідні особи можуть здійснити її конкретизацію, як-от у частині виконання грошового зобов'язання, або новацію боргу за відповідними зобов'язанням у позикове правовідношення [9, с. 33]. У такому разі цивільно-правовий договір слугуватиме правовим засобом конкретизації базової юридичної моделі або підставою створення нової правової моделі правовідносин. Проте в обох випадках може бути реалізовано двостороннє саморегулювання.

Висновки і перспективи подальших досліджень. Проведений аналіз показує, що проблема саморегулювання не має лінійного характеру. Вона є складною, структурованою, багатоаспектною і багаторівневою. Вона не зводиться лише до суб'єкта здійснення правового впливу, а за рівнем своєї глибини відповідає хіба що проблемі юридичного механізму цивільно-правового регулювання суспільних відносин.

Поділ саморегулювання на одностороннє та двостороннє, що відображає характер упорядкування суспільних відносин їх учасниками в контексті повноти суб'єктного складу відповідного процесу, розширює наявне розуміння саморегулювання в цілому. Проведений аналіз показує: незважаючи на збереження сутності саморегулювання цивільних відносин під час упорядкування останніх безпосередньо їх учасниками, «центрами» правового впливу, тобто особами, які визначають специфіку юридичної моделі можливих суспільних відносин, можуть бути як одразу всі їх потенційні учасники, так і лише декілька з них. При цьому це може залежати як від характеру суспільних відносин, що впорядковуються, так і від обраного ініціатором формування правовідношення способу налагодження юридичних зв'язків. Так, укладення договорів приєднання, а також установлення правовідношення з публічної обіцянки винагороди пов'язується із саморегулюванням цивільних відносин в односторонньому порядку. При цьому така односторонність характеризує спосіб правовстановлення, що не є безальтернативним, адже потенційні учасники правовідносин можуть звернутись до волонтарного договору як правового засобу налагодження тих самих правових зв'язків майже без втрати ефективності в досягненні кінцевої мети правовідносин.

Водночас необхідність існування відповідних способів формування цивільного правовідношення виправдовується юридичними обставинами, за яких вони використовуються.

Порушена проблема має більш глибокий характер і стосується збалансування юридичної влади учасників цивільних правовідносин. Незважаючи на те, що останні є юридично рівними один щодо одного, можливість одного з суб'єктів цивільного права нав'язувати іншому конструкції правовідносин із позбавленням останнього права корегувати пропоновану модель свідчить про здатність особи обмежувати цивільно-правову свободу інших осіб у тих сферах, де вона стосується відносин цивільних правовідносин. І хоча потенційний контрагент обмежується у свободі в перспективному розумінні, адже він не втрачає можливості варіантів вибору поведінки до моменту вступу у правовідношення і, крім того, здатен обирати між вступом у них або відмовою від нього, окреслене створює підґрунтя для висновку, що використання одностороннього саморегулювання не має суперечити базовим принципам цивільного права, зокрема й справедливості, добросовісності і розумності, адже воно може не лише вповільнювати цивільний оборот, а й створювати перешкоди у задоволенні законних інтересів суб'єктів цивільного права. З огляду на це, сфери і умови використання таких способів правовстановлення повинні чітко визначатись на рівні закону.

Література

1. Vasyliev V. Juridical nature of self-regulation of property civil relationships. *Visegrad Journal on Human Rights*. 2019. No. 6, vol. 3. С. 25–30.
2. Кочин В. Поняття та ознаки саморегулювання у цивільному праві України. *Юрид. Україна*. 2014. № 10. С. 52–56.
3. Казанцев М.Ф. Гражданско-правовое договорное регулирование в системе правового регулирования. *Науч. ежегодник Ин-та философии и права Уральского отделения Росс. акад наук*. 2011. Вып. 11. С. 437–447.
4. Тараконич Т.І. Види правового регулювання: теоретичні аспекти розуміння. *Часопис Київ. ун-ту права*. 2014. № 4. С. 28–31.
5. Погребняк В.Я. Виникнення, перехід та припинення суб'єктивних цивільних прав: проблеми теорії та практики: монографія. Київ : Алерта, 2020. 640 с.
6. Погрібний С.О. Імперативні та диспозитивні норми та їх роль в регулюванні цивільних відносин. *Університетські наук. записки*. 2010. № 2 (34). С. 46–54.
7. Шишка Р.Б. Характеристика договорів. *Юрид. вісн.* 2013. № 4 (29). С. 121–127.
8. Цивільний кодекс України : Закон України від 16.01.2003 р. № 435-IV. *Відом. Верхов. Ради України*. 2003. №№ 40–44. Ст. 356 (із змінами).
9. Тулицька Є.О. Поняття та правова природа договору новації боргу у позикове зобов'язання. *Наук. вісн. Ужгород. нац. ун-ту. Серія «Право»*. 2015. Вип. 35, ч. 1, т. 2. С. 32–35.

Анотація

Васильєв В. В. Проблема односторонності та двосторонності саморегулювання майнових зобов'язань. – Стаття.

Статтю присвячено розгляду такої ознаки саморегулювання майнових цивільних відносин, як самотійність, тобто впорядкування відповідних юридичних зв'язків особами, між якими вони налагоджуються, самотійно, а також її поглибленому осмисленню в контексті суб'єктного складу відповідного процесу.

Автор диференціює двостороннє й одностороннє саморегулювання цивільних відносин в аспекті майнових зобов'язань. Установлюється, що в контексті договірної саморегулювання двосторонність означає те, що всі учасники відповідного правовідношення або потенційні його учасники можуть брати участь у процесі саморегулювання. Таким чином, якщо договір укладається між двома особами, то в такому разі двосторонність саморегулювання означає можливість обох сторін брати участь у правовому регулюванні. Односторонність же в процесі саморегулювання майнових цивільних відносин означає, що лише деякі учасники конкретних правовідносин або потенційні їх учасники можуть здійснювати їх правове регулювання.

Зазначається, що поділ саморегулювання на одностороннє та двостороннє, що відображає характер упорядкування суспільних відносин їх учасниками в контексті повноти суб'єктного складу відповідного процесу, розширює наявне розуміння саморегулювання в цілому.

Водночас проведений аналіз показує: незважаючи на збереження сутності саморегулювання цивільних відносин під час упорядкування останніх, безпосе-

редньо їх учасниками, «центрами» правового впливу, тобто особами, які визначають специфіку юридичної моделі можливих суспільних відносин, можуть бути як одразу всі їх потенційні учасники, так і лише декілька з них. При цьому це може залежати як від характеру суспільних відносин, що впорядковуються, так і від обраного ініціатором формування правовідношення способу налагодження юридичних зв'язків.

Формується висновок про те, що використання одностороннього саморегулювання не має суперечити базовим принципам цивільного права, зокрема й справедливості, добросовісності і розумності, адже воно може не лише вповільнювати цивільний оборот, а й створювати перешкоди у задоволенні законних інтересів суб'єктів цивільного права.

Ключові слова: саморегулювання, диспозитивність, двосторонність, односторонність, майнові правовідносини, зобов'язання.

Summary

Vasyliev V. V. The problem of unilateral and bilateral self-regulation of property obligations. – Article.

The article is devoted to consideration of self-dependence as attribute of self-regulation of property civil relationships and to the deep analyzes of it in context of subjective composition of appropriate process. Such attribute can be described as regulation of juridical relationships by its participants themselves.

The author differentiates the bilateral and unilateral self-regulation of civil relationships in context of property obligations. It is defined that within the contractual self-regulation the bilateral regulation means that all the participants of appropriate relationship or potential participants of it can take part in regulation process. If the contract is concluded by two persons the bilateral self-regulation provides the possibility of both participants to take part in regulation. At the same time unilateral self-regulation means the possibility only of some participants or potential participants but not all of them to take part in regulation process.

It is determined that differentiation of self-regulation into unilateral and bilateral that reflects the character of civil relationships regulation by their participants in context of completeness of subjective composition of such process expands the current understanding of self-regulation generally.

The conducted analyzes demonstrates that self-regulation means the regulation of civil relationships by their participants themselves. But at the same time self-regulation does not lose its character in case when there is only one or there are only some participants of appropriate relationships are empowered to regulate i.e. to be the centers of regulative power. Such situation could be determined by the character of relationships that are subject of regulation or by chosen by the initiator way of regulation.

It is concluded that the usage of unilateral self-regulation should not contradict with general principles of civil law including justice, bona fides and rationality as it should not slow down the civil circulation and to be the obstacle for satisfaction of legal interests of persons.

Key words: self-regulation, discretion, bilateral, unilateral, property relationships, obligations.